

A MAINSTREAM KÖZGAZDASÁGTANI ELMÉLET IRRELEVANCIAJÁRÓL – EGY METODOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Az utóbbi időben a hazai közgazdaságtudományi közbeszédben is feltűntek a mainstream közgazdasági elmélet sikertelenségét hangoztató vélemények. A kritikára adott hatékony válasz nem merülhet ki gazdaságpolitikai és történelmi példák felsorolásában. Sőt, ahogy látni fogjuk, ezek az okfejtés szempontjából mellőzhetők is. Ennek megfelelően kísérletet teszünk a mainstream közgazdaságtan gondolkodásmódjának azonosítására és reprodukálására, s ezen felismerések talaján állva meghatározzuk a főáramú közgazdaságtannal szembeni kritikák releváns irányát. Érvelésünk lényege annak bizonyítása, hogy a tiszta elméletként megjelenő mainstream közgazdaságtan csak bajosan kritizálható az adekvát gazdaságpolitikai ajánlások megfogalmazásának hiánya miatt.

1. BEVEZETÉS

Az utóbbi időben a hazai közgazdaságtudományi közbeszédben is feltűntek a mainstream közgazdasági elmélet sikertelenségét hangoztató vélemények. Ezek alapján úgy tűnhet, hogy a főáramú közgazdaságtan válságban van, hiszen elveszítette jelentőségét a valóságos életproblémák szempontjából. Ha igaz is azonban, hogy a valóságos viszonyok és a közgazdasági elmélet közti kapcsolat szakadozottá vált, az eltávolodás még mindig több okból eredeztethető. Ezek között csak egy a fent említett vélemények által sugallt, amely szerint tehát – már ha helyesen interpretáljuk ezen álláspont mondanivalóját – a főáramú közgazdasági elmélet nem képes a valós gazdaságpolitikai problémákra adekvát válaszokkal szolgálni. Ez kétségtől súlyos probléma lenne. Másként fogalmazva ez azt jelentené, hogy az elmélet valamiképp elmaradt a valóság mögött, vagyis nem a közvetlenül megélt problémákra, illetve nem a minket, *ma* foglalkoztató problémákra kínál megoldást. A távolság azonban akkor is jelentkezik, ha a gyakorlati gazdaságpolitika nem ismeri fel az elméleti válaszok helyességét. A közgazdasági elmélet ekkor ugyan releváns problémákra kínál adekvát megoldásokat, ezek azonban kihasználatlanok maradnak. Ez a tudomány egyfajta kommunikációs problémája lenne, hiszen ez azt jelentené, hogy a tudomány képtelennek bizonyul a helyes válaszok érthető üzenetként való megfogalmazására – ez semmiképp sem jelentheti azonban az elmélet irrelevanciáját.

A kritikára adott hatékony válasz nem merülhet ki gazdaságpolitikai és történelmi példák felsorolásában. Sőt, ahogy látni fogjuk, ezek az okfejtés szempont-

A szerző köszönettel tartozik Vigvári Andrásnak útmutatásáért és fogalmi kiigazításaiért, Vígh Lászlónak zavarba ejtő kérdéseire, Téglás János Vencelnek a szöveg korábbi változatához fűzött megjegyzéseire, a továbbgondolást segítő felvetéseire, Bognár Lászlónak az Arisztotelész-fordításért, illetve anonim lektorának, akinek javaslatai alapján sikerült a szöveg egynémely aránytalanságának kijavítása és homályos pontjának tisztázása. Külön köszönet Mezei Balásznak. Minden hiba a szerzőt terheli.

jából mellőzhetők is. Ennek megfelelően kísérletet teszünk a mainstream közgazdaságtan gondolkodásmódjának (ha úgy tetszik, világlátásának) azonosítására és reprodukálására, s ezen felismerések talaján állva meghatározzuk a főáramú közgazdaságtannal szembeni kritikák *releváns* irányát. A tanulmányban a mainstream közgazdaságtan relevanciáját firtató vélemények apropóján sok szó esik majd *Edmund Husserl* válságdolgozatáról.¹ A husserli kritika a modern európai tudományoknak a valós életproblémák szempontjából való jelentéktelenné válását hangsúlyozta. Mivel e kritika és a mainstream közgazdasági elmélet irrelevanciáját hangoztató vélemények erőteljesen rímelnek egymással, a husserli kritika kiváló alapot jelent eme állítólagos irrelevancia tüzetesebb vizsgálatához. Nincs szó tehát arról, hogy Husserl időskori művére hivatkozva, azonosulva annak mondani-valójával, magunk is *eleve* a válság állítólagos tényét igyekeznénk aláhúzni. Éppen ellenkezőleg, az *európai tudományok válsága* csupán azt a vezérlő fonalat adja kezünkbe, amelynek segítségével megítélhetjük, minek kellene ahhoz teljesülnie, hogy okkal beszélhessünk a mainstream elmélet válságáról. A félreértések elkerülése végett már most helyénvaló annak tisztázása, hogy jelen sorok a főáramú közgazdaságtan *védelmében* íródtak. Érvelésünk lényege annak bizonyítása és hangsúlyozása, hogy a főáramú közgazdaságtan egészen sajátos módon részesült a Husserl által elemzett válságfolyamatból. Míg Husserl a tudományok által teremtett absztrakt világ és a közvetlenül megélt valóság összemosásáról (tudatos összekeveréséről) beszél, addig a neoklasszikus közgazdaságtan a két szféra tudatos megkülönböztetése mellett csak az összemosás *szándéka* révén esett az európai tudományok válságának bűnébe. Ha beszélhetünk is a főáramú közgazdaságtannal kapcsolatban a husserli válságjelenségek jelenlétéről, azok csak a XX. század második felében, a monetarista elmélet révén tűntek fel. A tanulmány végső célja azonban mégsem a válságdolgozattal való párhuzamok kimutatása, hanem annak hangsúlyozása, hogy a mainstream közgazdaságtan csak bajosan kritizálható az adekvát gazdaságpolitikai ajánlások megfogalmazásának hiánya miatt. A *tiszta elméletként* megjelenő neoklasszikus közgazdaságtan egyetlen tanítása, egyetlen „gazdaságpolitikai” ajánlása a tökéletesen szabad versenyt biztosító piac kialakítására való felhívás volt – itt valójában, ahogyan azt látni is fogjuk, nem is gazdaságpolitikai stratégiáról, hanem egy absztrakt tudományos közeg és a közvetlenül megélt valóság összemosásának szándékáról volt szó, amelynek szükségességét a tiszta elmélet által készített elemzések eredményei hangsúlyozták. A monetarizmus, ha meg is próbálkozott efféle ajánlások megfogalmazásával, azok jobbra szintén ezen irányba mutattak, habár helyenként már nem az összemosás *kelléséről*, hanem annak *tényéről* esett szó. Ez mindenképp súlyos módszertani hiba, ám ennek csak is a husserli tematika szempontjából van jelentősége. A főáramú közgazdaságtan minden önhittsége ellenére tiszta elmélet maradt, s a vele szembeni kritikáknak ezt a tényt mindig szem előtt kell tartaniuk.

1 A tanulmányban a válságdolgozat kétkötetes magyar kiadására támaszkodtunk. Az első kötet [Husserl 1998a] Husserl művének főszövegét, a második kötet [Husserl 1998b] pedig az első németnyelvű kiadás (1962) Husserl szövegéhez fűzött kiegészítéseit, illetve a mű megértését és az életmű áttekintését segítő szerkesztői utósózt [Mezei 1998] tartalmazza.

Kár lenne tagadni, hogy e tanulmányban csak néhány kérdést próbálhatunk megválaszolni, s jóval nagyobb azoknak a kérdéseknek a köre, amelyekkel nem foglalkozunk. Így például alig esik majd szó arról, hogy Husserl hogyan képzelte el a tudományos válság feloldását, vagyis mi volt az általa ajánlott tudományos módszer, amelynek segítségével a tudományok visszavezethetők lennének a helyes alapokra, s felszámolható lenne a modern tudományokat szerinte jellemző dehumanizálódási tendencia. Az is nyitott kérdés marad, hogy a modern tudományok megváltása vajon az új módszertani és szemléleti alapokra helyezkedő filozófia (a fenomenológia) feladata kell legyen, vagy pedig az egyes szaktudományoknak kellene fenomenológiai eszközöket alkalmazniuk a helyes (vagy legalábbis annak vélt) alapok megteremtése érdekében – kell-e tehát törekedni a közgazdaságtan mint szigorú tudomány újradefiniálására [vö. Husserl 1993], elképzelhető-e és szükséges-e közgazdaságtani fenomenológiáról beszélni, ahogyan az új módszer áthatotta például a modern irodalomelméletet [vö. Ingarden 1977; Iser 2001: 21–43], vagy pedig e kísérlet eleve lehetetlen, hiszen a szöveg, a szerző és az olvasási processzus fenomenológiája által (hangsúlyosan nem pszichológiai szempontból) elemzett megértési és műértelmezési – végső soron tudati – folyamatok alapvetően különböznek a közgazdász által vizsgálandó jelenségektől.

Szintén itt, a tanulmány elején kell egy terminológiai kérdést is tisztázni. A cikk szóhasználatában a *mainstream* és a *neoklasszikus* közgazdaságtan tudatos és következetes – bár olykor nehézkes, ha nem kényszeredett – megkülönböztetésére törekszünk. A két fogalom közül egyszerűbb az utóbbi definiálása, amelyet itt a jelenlegi standard mikroökonómia alapját képező XIX. századi neoklasszikus közgazdasági elmélettel azonosítunk. A mainstream közgazdasági elméletnek számos versengő definíciója alakult ki, amelyek jellemzően szociológiai alapokon állnak, s a főáramot nem annak elméleti tartalma alapján igyekeznek elhatárolni. Egy lehetséges megközelítés szerint a mainstream elméletet olyan tételek alkotják, amelyeket a legfelső tudományos körök tagjai adott időben elfogadnak [Colander et al. 2004]. Egy ugyancsak szociológiai indíttatású meghatározás szerint a főáram az a közgazdasági elmélet, amely a legnagyobb presztízsű egyetemek tananyagát képezi, amely a legelismerőbb folyóiratokban megjelenik, és amely a legelőkelőbb díjakban részesül [Dequech 2007]. A definíciók alapját mindkét esetben olyan kategóriák (elismertség, presztízs, stb.) alkotják, amelyek csak vitatható módon tölthetők meg tartalommal, s használhatók gyakorlati osztályozás alapjául. Eközben persze a főáram tartalmának elméleti heterogenitása és időbeli változékonysága zavaró marad, hiszen ha konszenzusra is jutnánk a tudományos elit definiálásában, főáramról mindig csak egy-egy időszak vonatkozásában beszélhetnénk. Miközben a mainstream közgazdaságtani elméletben a neoklasszikus iskola hatása annak kezdetei óta markáns volt,² a fenti kritériumrendszer alapján a főáram részének kellene tekintenünk például a kísérleti és viselkedési közgazdaságtant is, amelyek eredményei azonban sokszor a főáram részének tekintett tételek direkt cáfolatát célozzák – gondoljunk csak *Vernon L. Smith* neoklasszikus racionalitást (pl. önzés), de még a racionális

2 Frank Hahn [1984: 1-2] néhány rövid megjegyzés segítségével egyértelművé teszi, hogy milyen erős a kapcsolat neoklasszikus és mainstream közgazdaságtan között.

várakozások elméletét³ is keresztező eredményeire [vö. Smith 2002; KVA 2002], vagy *Daniel Kahneman* és *Amos Tversky* kísérleteire, amelyek révén meggyőzően bizonyították, hogy a racionalitás neoklasszikus elmélet által elfogadott koncepciója aligha több kényelmes előfeltevésnél [erről ld. pl. Tversky – Kahneman 1974; 1986],⁴ de ugyanez igaz a neoklasszikus regionális növekedési modellek meggyőző alternatíváját szolgáltató, a Nobel-díjat ugyancsak kiérdemlő *Paul Krugman* modelljeire is [pl. Krugman 2000; egy összehasonlító elemzéshez ld. Tondl 2001]. Hogy e bonyodalmakat mind megkerüljük, a mainstream közgazdaságtan fogalma alatt itt a (*Friedmantól* az újklasszikus makroökonómiáig ívelő) monetarizmus elméleteit is magukba foglaló neoklasszikus szintézismodelleket értjük [ehhez ld. Weeks 1998: 1.; 9. és 12. fejezet]. Hogy az elméletek ezen csoportja mennyire egységes neoklasszikus alapjait illetően (*Hoover* [1990] például amellet érvel, hogy az újklasszikus makroökonómia inkább *Walras*, míg a friedmani monetarizmus *Marshall* tételeire megy vissza), persze vitatható – az azonban bizonyos, hogy ezek az elméletek ténylegesen részei a főáramú elméletnek, s így méltán kerülhettek a gyakorlati alkalmazhatóság mérlegére. Céljainknak tehát ez a definíció tökéletesen megfelel (vö. pl. Samuelson – Nordhaus [2008: 32. fejezet], ahol a makrogazdaságok működését jellemzően ezekkel az egymást váltó elméletekkel igyekeztek magyarázni).

2. A DIAGNÓZIS

A bevezetőben már említett kritika fő megállapítása szerint a mainstream közgazdaságtan nem képezte alapját a világ egyetlen országában folytatott *sikeres* gazdasági kormányzásnak sem [Veress 2007], ráadásul teljesen elmaradt például a kelet-európai átalakuló gazdaságok által szolgáltatott tapasztalatok elméleti feldolgozása, s ha e régióban történt is kísérlet a mainstream közgazdaságtan tételeinek alkalmazására, e próbálkozás jórészt sikertelen maradt [Csaba 2009]. A főáramú közgazdaságtan relevanciáját firtató kritika tematikájában tehát sok hasonlóságot mutat a Husserl krízisdolgozatában rögzített válságjelenségekkel [Husserl 1998a: 21–23], hiszen e friss kritikai megjegyzésekben végső soron azt mondják ki, hogy a mainstream közgazdaságtan nem a közvetlenül megélt életre (nem a közvetlenül megélt

³ Az összevetés különösen akkor válik relevánssá, ha figyelembe vesszük, hogy a racionalitás Vernon Smith által képviselt ökológiai koncepciója [Smith 2002] – amely szerint például a társadalmi intézmények az evolúció logikáját követve *fejlődnek*, nem pedig tudatos tervezés eredményeként *jönnek létre* – milyen messze esik azoktól az újklasszikus modellektől, amelyekben a makrogazdasági rendszereket jellemző általános egyensúly az érdekelt felek tudatos egyetértésen és előrelátáson alapuló megállapodásának eredménye [erről ld. bővebben Shaw 1984: 55; vagy Begg 1982: 136].

⁴ Ezen a ponton alkalmunk nyílik annak előzetes hangsúlyozására, hogy az a tény, amely szerint a neoklasszikus értelemben vett racionalitás laboratóriumi körülmények között nem állja meg a helyét, vagyis gyakorlati működése nem igazolható, a jelen tanulmányban bemutatott álláspontunk szerint nem elegendő indok a neoklasszikus elmélet diszkreditálására, ha megfelelően jelöljük ki a neoklasszikus elmélet helyét; más szavakkal: ha olyan elvárásokat támasztunk az elmélettel szemben, amelyek az meg is tud felelni. A tanulmány végére nyilvánvalóvá válik majd, hogy egyrészt e kísérleti eredmények a neoklasszikus közgazdaságtan elméletének *nem* alternatívái, hanem *kiegészítői*, másrészt pedig az, hogy szembenállásról egyedül a racionális várakozások elmélete esetében beszélhetünk.

világra), nem a valóságos életproblémákra vonatkozik, vagy még inkább: nem a közvetlenül megélt élet (nem a közvetlenül megélt világ) az, amire a főáram irányul.

Husserl kritikája szerint a válságban osztozó tudományok a közvetlenül megélt valóság helyett egy mesterségesen konstruált, absztrakt világra vonatkozóan fogalmazták meg tételeiket. A modern tudományok fogalmaikat, a jelenségeket tehát sajátos világszemléletük alapján írják le. A köznapi tapasztalás által szerzett ismeretek egy naiv, természeti beállítódás termékei, s nem is törekednek arra, hogy *tudományosan* helyesek legyenek. Egy egyszerű példával élve: hogy a Föld lapos-e, vagy gömbölyű, az egyrészt tapasztalati, másrészt pedig tudományos kérdés. A modern kozmológia által megállapított gömbölyűség geometriai fogalom, ám miközben a modern tudományok eme, matematikai számítások nyomán kikövetkeztetett geometriai gömbölyűség tudatosítására törekedtek, a hétköznapi tapasztalás a Földet továbbra is laposnak érzékelt [Mezei 1998: 284–285]. Azt is mondhatjuk, hogy a valós életproblémák szempontjából lényegtelen, hogy a Föld valójában gömbölyű. Ezzel összefüggésben az is árulkodó, ahogyan a newtoni fizikában komoly nehézségeket okozott, hogy az elméletben pontszerűnek feltételezett testek a valóságban kiterjedéssel rendelkeznek, vagy az, hogy a testek mozgását valós viszonyok között a légellenállás is módosította [ld. Kuhn 2002: 44].

A modern tudományok eszerint tehát abban vétkesek, hogy a naiv-hétköznapi tapasztalás által nyert tapasztalatokat saját fogalmaikkal igyekeznek felcserélni. A válságra adott válasz azonban természetesen nem a naiv kozmológia restaurálását jelenti, mindössze arról a kritikáról van szó, amely szerint a modern tudományok tapasztalási aktusai az egyébként nem helyettesíthető hétköznapi tapasztalás helyére kívánnak lépni. Másként fogalmazva: a modern tudományok a megélt valósággal *nem* azonos absztrakt világ körében mozognak. A mostanra már többször is hangoztatott, egyébként Husserltől kölcsönzött kijelentés, amely szerint a modern tudományok nem a megélt valóságra, nem az *életre* irányulnak, természetesen nem azt jelenti, hogy mondjuk a modern kozmológia tételeivel szemben a Föld valójában lapos. Nem arról van szó tehát, hogy a modern tudományok nem a valóságra vonatkoznak (az elméletek végső célja mindig a természeti és társadalmi valóság⁵ megismerése) – probléma ott jelentkezik, hogy a modern tudományok az absztrakció aktusa révén *eltávolodnak a valós élettől és életproblémáktól*, s mégis e két világ (a tényleges és az absztrakt világ) összemosására törekednek. E válság megoldását tehát nyilvánvalóan az jelentheti, ha a tudományok más módon közelítenek a valósághoz, s ha módszerükben a husserli filozófia útmutatását követve az életvilág⁶ közvetlen tapasztalására hagyatkoznak [Mezei 1998: 285–286].

5 Ebből a szempontból árulkodó például, hogy a Stanford Filozófiai Enciklopédia a – legalábbis a husserli értelemben vett – fenomenológia feladatának a jelenségek, s nem pedig a valóságos dolgok mint jelenségek tanulmányozását határozza meg [Smith 2008]. E gondolkodásban azonban a lelki és gondolati jelenségek is a konkrét-reális szférába sorolandók, ha azok hordozója konkrét-reális személy [Mezei 1993: 874]. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a jelenségek mögött álló valóság másodlagos jelentőségű. Itt nemcsak a jelenségek bírnak elsődleges jelentőséggel, hanem a tudatos tapasztalás folyamata és lehetősége, illetve ennek vizsgálata.

6 Hangsúlyozni kell, hogy az életvilág a husserli filozófia egyik központi fogalmaként nem valamiféle naiv, hétköznapi valóságra utal. Az életvilág fogalma az egyetlen, a közvetlenül – a testi és érzéki módon –

A válságban végződő folyamatban komoly szerep jutott a *Galilei* által megteremtett absztrakt, a matematikai eszközökre építő fizikának.⁷ Galilei rendszerét valós tesztekkel folytatott kísérletek nélkül, deduktív úton építette fel. Az arisztotelészi (természetfilozófiai értelemben vett) fizika még a valós (vagyis nem absztrakt) tárgyak és viszonyok vizsgálatára irányult [Bréda 1983: 10–11; Maróth 2002]. Galilei irányváltása egyébként valamelyest érvelési következmény is volt, ami Arisztotelésznek abból az elgondolásából fakadt, hogy az űr (mint ideális és absztrakt közeg, mint mértani tér) nem létezik [Arisztotelész 2010: 214^b12–216^a26; vö. Ross 2001: 124]. S ha az űr nem létezik, abba nem helyezhetők a tudományos megfigyelés tárgyát jelentő valós alakzatok. Ezt az ellentmondást oldja fel Galilei, aki a geometriai térbe már geometriai (vagyis *ideális*, s hangsúlyozottan *nem* reális) alakzatokat helyez, s teszi meg ezek dinamikáját vizsgálata tárgyává. Ezzel a fizika is absztrakt-ideális tudománnyá emelkedett, amelynek felépítése az axiomatikus-deduktív sémát követte [ennek példájához ld. Kovács 2004: 1–25]. A végső cél a természet matematizálása (geometrizálása) volt, hiszen – az érvelés szerint – a matematika révén nyerhetünk a végsőig következetes és tiszta tételeket [Galilei 1632/1983: 38]. Galilei tehát a matematika által szolgáltatott érvelési eszközökben felismerte azokat a sajátságokat és lehetőségeket, amelyek később a matematikát a tudományok eszményképévé, s az érvelés formájává emelték.

A matematizálás, az empirikusan megfigyelt folyamatok matematikai rekonstrukciójának szándékolt célja az, hogy ennek révén *megkerülhetővé* váljanak a tapasztalati észlelésre épülő kísérletek. A tételek alkotása spekulatív folyamattá vált, amelyre a formalizált tudomány apodiktikus jellege teremtett lehetőséget. Husserl kommentárja szerint Galilei lépése végső soron szükségszerű volt, hiszen bár a valóságot mindannyian másként érzékeljük, mégsem gondolhatjuk azt, hogy ebből sok világ egyidejű létezése adódik. A matematizálás célja és értelme tehát a viszonylagosan érzékelhető jelenségek mögött álló *igazi* természet felfedezése és leírása volt. Erre azért a matematika és a geometria tűnt megfelelő eszköznek, mert e tu-

megélt valóságra vonatkozik. Tulajdonképp az életvilághoz való viszony áll a modern tudományok Husserl által feltételezett válsága mögött. A lapos Föld koncepciója például közvetlenül az életvilágban gyökerező tapasztalásból merít, a modern tudományok fogalmai viszont nem. Azt sem mondhatjuk azonban, hogy a modern tudományok válságának Husserl által vázolt megoldását az jelentené, ha a tudományok egyfajta naiv-hétköznapi tapasztalásra cserélnék fel a valósághoz való eddigi közelítésmódjukat – ez ugyanis végső soron azt jelentené, hogy a modern kozmológiának vissza kellene térnie a lapos Föld képéhez. A válság megoldását Husserl szerint éppen az életvilághoz való viszony újrendezése jelentheti. A tudománynak a Husserl által javasolt transzcendentális fenomenológia (transzcendentális, vagyis szubjektivistá) eszménye szerint abból a világból, annak vizsgálatából kell kiindulnia, amelyben közvetlenül élünk [Mezei 1998: 282–283].

⁷ Husserl kritikája semmiképp sem annak kimondására irányult, hogy Galilei, vagy Newton fizikája a tudás felhalmozásának útján egyfajta visszalépés lett volna [vö. Pivčević 1970: 88]. E válságtematika nem azt jelentette tehát, hogy a modern fizika tudásanyaga kisebb lett, mint az ókori elődöké. A kritika középpontjában hangsúlyozottan a valósághoz való viszony, s nem ismereteink tömege állt. Annak megvitatása például, hogy a valósághoz fűződő kifogásolt viszony mennyire tekinthető a tudás bővülésével járó elkerülhetetlen áldozatnak, messze túlmutat e dolgozat keretein. Ugyanígy, érdekes lenne annak felvetése is, hogy a modern tudományok az absztrakció eszközével vajon nem jutottak-e közelebb az objektivitás eléréséhez – s ami e kérdéssel egyenértékű: elképzelhető lenne-e efféle objektivitás az absztrakció megkerülésével, az életvilágból kiindulva?

dományok az eszményi tárgyiasságok révén objektív világot teremtettek – a geometria egy objektív módon létezőnek a kifejtése [Fink 1936: 45] –, s e szemléletmód felkínálta annak lehetőségét, hogy a szemünk előtt végtelenül összetett folyamként áramló valóságból megragadjuk azt, ami a jelenségek mögött az igazi természetnek tulajdonítható [Husserl 1998a: 41–42 és különösen 49–52]. Ennek nyomán a tudományok új, a világ teljességének képességét hirdető eszménye is létrejött [Husserl 1998a: 40].

Az igazi természetre vonatkozó tanításokkal közvetlen párhuzamban állt Galilei azon tétele, amely szerint az érzékelt jelenségek csupán szubjektív lenyomatai a valóságos folyamatoknak, amelyek azonban csakis matematikai eszközökkel érthetők meg, hiszen a természet magánvaló létében matematikai [vö. Jesseph 2004: 202]. Az érzéki megismerés lehetőségét övező kételkedés mélyülésében egyébként Galilei nyomán *Descartes* is komoly szerepet vállalt, szerinte ugyanis a világ igazi valójában egyáltalán nem is tapasztalható meg, hiszen érzeteink nem feltétlenül jelenítik meg a világot. A külső világgal hasonlósági viszonyban nem álló észlelések börtönében az embernek nincs is tudomása arról, ami a valóságban található, s a valóság megfigyelése, vagyis a tapasztalat alapján univerzális konklúziókhoz nem jutunk [Descartes 1637/1992: 42; vö. Tuck 1993: 29–31 és 59–70]. A természetfilozófiaként továbbra is funkcionáló új fizika központi fogalma a mozgás volt. A fizikai világ a saját törvényeit követő rendszerként került értelmezésre, s ezzel együtt általánossá vált a hit, amely szerint az érzéki világ, a tapasztalatok mögött álló valóság feltérképezése az elsődleges feladat. Ha a világ pedig e mechanisztikus, az anyagi részecskék mozgásait középontba állító koncepció szerint működik, akkor a valóságos megértés csakis a matematika segítségével képzelhető el. S természetesen igaznak vélték azt az előzővel egyenértékű, megfogalmazásában mégis súlyosabb állítást is, amely szerint a világ a matematikai eszközök segítségével *valóban* megismerhető. Itt tehát nem egyszerűen a világ általános kauzális rendjéről esik szó, amely szerint minden okkal, valamire visszavezethető módon történik. A természet és a világ ezen értelmezés szerint matematikai eszközökkel teljes körűen felderíthető, hiszen a *kauzalitás* és az *egzakt kauzalitás* azonos jelentéssel bírt [vö. Biemel 1935: 17–20]. A mechanisztikus világkép e kiteljesedésében elvitathatatlan szerep hárult a gyors fejlődésnek indult orvostudományra is. Az emberi szervezet bonyolult, ám egységes rendszer, tulajdonképp gépezet lett, amelynek működése ugyancsak átfogható a fiziológiai működést leíró törvények révén [Boros 2007: 731]. Innen persze már csak egy apró lépés volt a mechanikai magyarázat átvitele a morális cselekedetekre is. Eszerint minden, beleértve az emberi gondolatokat és cselekedeteket, motivációkat [Hobbes 1640/1999: 7–9. fejezet] is, a matematikailag specifikált mozgástörvényekkel pontosan leírható és megmagyarázható [Jesseph 2004: 197].

Az, hogy az egzakt kauzalitás elve és keresésének szándéka a szubjektumra is kiterjedt, végső soron elkerülhetetlen volt. Ha a fizikai világ, a természet oksági viszonyai anélkül is leírhatók, hogy ebben szellemi jelenségeknek is helyet hagynánk, akkor e rendszerben valamiféle specifikusan nem fizikai jellegű lelki tényezőknek semmiféle hely nem marad. A lelki-erkölcsi-pszichikai történéseknek tehát ugyanígy, a fizikai törvényeket követő folyamatoknak kell lenniük, hiszen ha nem azok lennének, akkor a fizikai törvények által teljes körűen meghatározott oksági viszonyokkal párhuzamos másik oksági rendszer jönne létre [Biemel 1935: 20–21]. A lelki folya-

matok tehát ugyanazon fizikai-kémiai szabályok alapján írhatók (és írandók) le, mint a fizikai környezet működése [vö. Husserl 1993: 31–32]. Ezen vélemény szerint az emberben nincs semmi specifikusan emberi, hiszen gyakorlatilag egzakt oksági szabályok szerint viselkedik. Tulajdonképpen függvény. Nem is csodálkozhatunk ezután azon, hogy az emberi viselkedéssel kapcsolatban a mainstream közgazdaságtan módszertani alapjait meghatározó *Milton Friedman* például pénzkeresleti függvényről beszél [Friedman 1966, 1986: 59], s azon sem, hogy az efféle egzakt oksági kapcsolatok létét egyértelműen tagadó keynesi elmélet [vö. pl. Keynes 1965: 218–232] csak „neoklasszicizálódva”, a neoklasszikus szintézisen keresztül válhatott a mainstream elmélet részévé.

3. A KÖZGAZDASÁGTAN RACIONALIZÁLÓ TUDOMÁNY

Az előző bekezdés végén kissé előreszaladtunk. Azt az állítást fogalmaztuk meg, hogy a neoklasszikus alapokon álló mainstream közgazdasági elmélet maga is osztozott az emberi viszonyok átmatematizálási törekvéseiben, s e viszonyokat mechanikus, egzakt oksági összefüggésekre igyekezett visszavezetni. Legelső feladatunk most annak bizonyítása, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan erőteljes matematizálási hajlamával maga is csatlakozott a modern természettudományok hagyományaihoz, s az absztrakt-ideális entitások működésének (magatartásának) törvényeit matematikai eszközökkel, az axiomatikus-deduktív módszer alapján néhány alapelvből és előfeltevésből, szigorú módszertani szabályokat követve vezette le. A szintézismodellek eme sajátossága a neoklasszikus örökség inherens része – nevezetes tanulmányában Friedman például a természet- és társadalomtudományok megkülönböztetésének értelmetlenségéről beszél [vö. Friedman 1977].

A neoklasszikus szövegek maguk is árulkodnak erről a szándékról. Az oksági törvények működéséről való meggyőződés által áthatva [Menger 1871/2000: 231; vagy Marshall 1890/2000: 272] a közgazdaságtan eszménye a matematika lett, mind felépítésében, mind pedig eszköztárában [Jevons 1888/2000: 237]. Az absztrakt entitások működését a valóságban elő nem forduló, hipotetikus viszonyok között⁸ vizsgálták [Walras 1874/2000: 244]. Ami Galilei fizikájában az absztrakt geometriai tér volt, az lett a neoklasszikus közgazdaságtan számára a tökéletesen szabad verseny nem kevésbé elvont közege, amelyet az ideális alakzatok analógiájaként a racionális, kizárólag gazdasági döntések meghozatalával foglalatoskodó aktorok töltöttek meg. A gazdasági szereplők működése e világban nem egyszerűen determinált. Hiába tudható például, hogy az emberi magatartás egyik meghatározójaként akár az időjárás is számba vehető [vö. pl. Durkheim 2003: 338–339], s könnyedén alkothatók olyan egyszerű modellek, amelyek ezzel a hatással is számot vetnek (az időjárás és a gazdasági magatartás összefüggéseinek egyik szellemes példájához ld. Mérő [2004: 184–191]), a gazdasági szereplők működését mindössze *néhány*, a mechanikai mozgástörvényekre emlékeztető, matematikai formába öltöztetett *törvény* írja le. Nem

⁸ Az idézett helyen Walras így fogalmaz: „A *tiszta gazdaságtan* lényegében nem más, mint az árak meghatározódásának elmélete a tökéletesen szabad verseny elméleti keretei között.”

túlzás azt állítani, hogy az ellentétes hatások (piaci *erőhatások* – sic!) eredőjeként kialakuló piaci egyensúly elemzésére való törekvés, a piac működésének automatikus egyensúlyi mechanizmusként való leírása, illetve a gazdasági rendszer általános egyensúlyra való törekvésének feltételezése maga is fizikai örökség⁹ [vö. pl. Szegedi 2003: 59–69; Newton 1587/2003: 103; a kép számtalan helyen felbukkan, ehhez ld. pl. Kopányi 2000: 10–18; Varian 2001: 2–8; Samuelson–Nordhaus 2008: 27]. A közgazdaságtan tehát *tiszta tudomány* lett, amely deklaráltan *nem* a szubjektum jelenlétének is teret engedő *élet* vizsgálatát tűzte maga elé programként (hangsúlyozni kell: itt sem arról van szó, hogy a közgazdaságtan nem a valóság vizsgálatával foglalkozott volna – ahogyan korábban már kiemeltük, az elméletek végső célja a valóság leírása és magyarázása; nem mindegy azonban, hogy e leírás és magyarázás érványát *hogyan és honnan nyeri* az elmélet), hanem a feltevésenként kezelt tökéletes verseny következményeinek deduktív számbavételére törekedett¹⁰ [Walras 1874/2000: 262; Marshall 1890/2000: 273–274]. A gazdaság absztrakt matematikai rendszer lett [Zalai 2000: 46–47], amely jól leírható az elemek (szereplők), a környezet, a belső struktúrák és a matematikai eszközökkel értelmezhető folyamatok viszonyrendszere, illetve a folyamatok feltételezett tulajdonságai alapján. Az abszolutizált haszonmaximalizálási axióma alapján a gazdasági döntések végső soron optimalizációs feladatokként értelmezendők. A cselekvők (a fogyasztók és a termelők) a döntésekhez szükséges *valamennyi* releváns információ birtokában, a rendelkezésre álló szűkös erőforrások alternatív felhasználási lehetőségeinek mérlegelése alapján, a preferenciarendszerük (célfüggvényük) szempontjából optimális döntés meghozatalára törekednek – s mivel valójában a feltételrendszer következtében ennek minden szükséges körülménye adott, a gazdasági döntés az elméleten belül racionális cselekvéssé válik. A neoklasszikus közgazdászok által feltételezett homo oeconomicus olyan idealizált, absztrakt lény tehát, amely akár a fogyasztás, akár a termelési tevékenység alapján realizált haszon maximalizálása érdekében cselekszik is, cserére való hajlammal jellemezhető, s amelynek egyetlen feladatát végső soron *kizárólag* gazdasági döntések képezik [Lehmann 1971: 41]. A homo oeconomicus számára nem létezik az idő, önmaga pedig kortalan, nincs társadalmi és természeti környezete, nincsenek

9 Különösen jellegzetes és árulkodó az alábbi megfogalmazás: „Az általános egyensúly fogalma nem valamely labilis, pillanatnyi egyensúly létezésére utal, hanem a gazdaság azon képességeire, hogy a piaci szereplők önálló döntéseinek *eredőjeként* a részpiacokon [...] és a gazdaság egészében az erők játéka az egyensúlyi állapot felé mutat a piac önszabályozó mechanizmusainak következtében. A piaci kapcsolatokra a stabilitás jellemző.” [Kopányi 2000: 18]

10 Walras szerint „Eljutottunk talán addig, hogy lássuk a tiszta gazdaságtan tudományos formában történő kifejtésének fontosságát. A tiszta tudomány szempontjából csak annyit kellett tennünk, csak annyit tettünk, hogy a szabad versenyt adottságként, vagy inkább feltevésként kezeltük, hiszen annak nem volt jelentősége, hogy a való világban előfordul-e vagy sem, hiszen szorosan véve, csak arra volt szükségünk, hogy képesek legyünk vele kapcsolatos koncepciónk megformálására. Ilyen értelemben tanulmányoztuk a szabad verseny természetét, okait és következményeit.” Marshall pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy: „A gazdaságtan [...] törvényei azt írják le, hogy meghatározott okok milyen okozattal járnak [...] feltéve, hogy *minden más tényező változatlan*, és nincs olyan zavaró körülmény, amely a hatás kifejlődését megakadályozná. A gazdaságtant ezért [...] hipotetikus tudománynak mondják. [...] Szinte minden tudományos elméleti rendszerben [...] utalás található arra, hogy a többi tényezőt változatlanak tételezik föl [...]. Ezeket a feltételek[et] nem ismétlik állandóan, de [...] a gazdaságtanban sűrűbben kell felhívni rájuk a figyelmet, mint másutt.”

hóbortjai, döntéseit nem befolyásolják véletlenszerű külső hatások. Magatartása így tehát csakis a formális racionalitás által megalapozott objektív és következetesen érvényesülő gazdálkodási törvényeket tükrözheti.¹¹ A Husserl által említett válság alapját éppen ez, illetve az ezzel analóg (tudományos) célkitűzések jelentették. A szellemtudományok – a természettudományokhoz hasonlóan – a szubjektivizmus teljes kizárása mellett kizárólag objektív igazságok közlésére korlátozták önmagukat [Husserl 1998a: 22–23].

A neoklasszikus közgazdaságtan célja tehát *nem az élet*, a közvetlenül megélt valóság leírása volt, hanem olyan *hipotetikus kimenetek generálása*, amelyhez képest a tényleges folyamatok eltéréseket mutat(hat)nak. Természetesen ezek az eltérések is képezhetik közgazdasági – gazdaságpolitikai, vagyis hangsúlyozottan nem a tiszta elmélet tárgykörébe tartozó – vizsgálatok tárgyát [Heller 1927]. A neoklasszikus közgazdaságtan tehát ideális (ideáltipikus) fogalmakkal operáló tudomány. Így mindenképp hibásak azok a – vehemenciájuknál fogva tiszteletreméltó – okfejtések (pl. Nagy 2006), amelyek a neoklasszikus közgazdaságtannal szembeni kritikát például a kardinális hasznosságelmélet alapján fejtik ki azt hangoztatva, hogy a *valós* fogyasztók bizonyosan nem rendelnek tőszámokat az egymást követően elfogyasztott jószágegységek által okozott hasznosságérzetekhez. A neoklasszikus fogyasztó mindössze olyan absztrakt modell, amely egy pszichofizikai törvény matematizált-ideáltipikus megfogalmazását nyújtja hasznosságfüggvényén keresztül – ám nincs olyan (implicit) állítás, amely a két entitás *azonosságát* fogalmazná meg (hangsúlyozni kell, hogy érvelésünk nem azt akarja jelenteni, hogy a neoklasszikus közgazdasági elmélet hibátlan volna – mindössze azt, hogy az említett irányból az nem kritizálható értelmes módon).

A homo oeconomicus következetesen végrehajtott absztrahálási-idealizálási folyamat eredménye. A neoklasszikus elmélet alapvető axiómája, a csökkenő határhaszon törvénye a Weber–Fechner-féle pszichológiai törvény [Hecht 1924; Dehaene 2003] kiemelése révén jött létre [Mátyás 1969: 101–103], amely szerint az azonos erősségű, ismételten fellépő ingerek által keltett érzetek növekménye csökkenő. Ugyanez az elv jelentkezik a termelési tényezők csökkenő határtermékének tételében is, mivel a származékos keresleten keresztül a fogyasztási javak hasznából vezetik le a termelési tényezők hasznát is [Lehmann 1971: 48–50 és 54–58]. E törvények analitikai kifejtésére kezdték általánosan alkalmazni a határértékszámítást olyan parciális hasznossági és termelési függvények pusztán *modellként* való feltételezése mellett, amelyek függvénytani sajátosságai jól kifejezték az axiomatikus feltételezéseket. A mainstream közgazdaságtan, már csak a neoklasszikus alapok miatt is, maga is axiomatikus-deuktív alapokon szervezi meg önmagát, s ez megteremtette az elméleti rendszer módosításainak lehetőségét is. Ha az axiómákat részben, vagy egészében megváltoztatjuk, vagy módosítjuk számukat, új rendszert, új elméletet és modelleket kapunk [vö. pl. Galbács 2008; vagy Galbács 2009, különösen 530–531 és 5–6 jegyzet; az euklideszi és az abszolút, illetve az affin geometria közti összefüggések axiomatikus

11 Távoli párhuzamként eszünkbe juthat Italo Calvino allegóriája a nem létező lovagról [Calvino 1964], akinek a hideg ésszerűség által szabályozott életidegen magatartása végtelenül messze esett a köznapi viselkedés esetlegességeitől.

kifejtéséhez lásd Coxeter 1973: 22 és 183–184]. Így születethetett meg például a Phillips-görbe ortodox monetarista értelmezése, amelynél a teljes körű informáltságra vonatkozó axiómát egy másik váltotta fel, amely már a gazdasági szereplők adaptív várakozásképzési mechanizmusát posztulálta [Friedman 1957] – vagy az újklasszikus makroökonómia, amely egy újabb váltással a racionális várakozások axiómáját vezette be [Lucas 1972, 1973; Sargent – Wallace 1975: 246–247].

Sokat elárul az ideáltipikus fogalmak alkotásáról a szintén a századforduló idején módszertani útkeresésbe bonyolódó szociológia által alkalmazott megközelítés, még akkor is, ha e fogalomalkotási törekvés mögött a valósághoz való fordulás különböző stratégiáiról is van szó. Miközben a neoklasszikus közgazdaságtan a piac, a fogyasztó, illetve a gazdasági rendszer működését leíró törvényeket kutatja, addig a Max Weber által adott megközelítés szerint nem ez, hanem a társadalmi világ kaotikusan és kiismerhetetlenül gazdag sokféleségben zajló jelenségeinek olyan elrendezése a cél ideáltipikus fogalmak alkotása révén, amely lehetővé teszi e valóság megértését. A társadalmi folyamatok *teljes* leírása, illetve az oksági összefüggések teljes körű megragadása végtelenségénél fogva *eszerint* lehetetlen feladat. Ha rendelkezésre is állnának e törvények, a kulturális-társadalmi világ megismerését nem sokban segítenék, hiszen ezen megközelítés szerint a valóság megismerésében az egyes konstellációk fontosak, az egyes egyedi konstellációk pedig a társadalmi valóság megelőző elrendeződéseiből vezethetők le. A törvények legfeljebb csak az átmenetet magyarázhatják meg, legfeljebb az átmenet szabályait írhatják le, ám a konstellációk megismerése pusztán ezek által nem valósítható meg [Weber 1998: 29–36]. Az egyediség miatt a társadalmi-kulturális jelenségekre egyébként sem adhatók meg törvények, hiszen az egyszeri oksági kapcsolatokból nem is általánosíthatunk ilyeneket [Molnár 1999: 35]. Ennek alapján az ideáltipikus fogalmak alkotása jelentheti a valóság megértésének egyetlen útját. Ennek során a valóság egyes elemeit a megismerő saját céljaival összhangban (vagyis egy értékvonatkoztatási aktus révén) kiválogatja és kiemeli, illetve túlhangsúlyozza, majd logikailag konzisztens képbe rendezi. Az így kapott fogalmak a *maguk tiszta formájában* nem találhatók meg a valóságban, s empirikusan nem is igazolhatók, illetve cáfolhatók (az ideális-absztrakt kategória *önmagában* tehát *nem* létezik, viszont többé-kevésbé megjelenik az egyes konkrét-reális elemekben, már ha az absztrakció *helyes*). A neoklasszikus közgazdaságtan fogalomalkotási gyakorlata azonban eltér annyiban, hogy míg Weber esetében az ideális fogalmak csak már lezajlott események megértését segítik oksági törvényekre való következtetés *nélkül* [Molnár 1999: 37], addig a neoklasszikus elméletben (a természettudományos törekvésekre rímelve) *éppen a törvények levezetése* állt a figyelem középpontjában. Még ha közös is az ideáltipikus fogalmak alkotásának eszköze és eljárása (az absztrakció), itt végső soron két tudományos program áll egymással szemben. Miközben Weber az egyes egyedi konstellációk megértésére összpontosított, addig a neoklasszikus közgazdaságtan tudatosan a törvényalkotásra törekedett. Ez azonban nem módszertani hiba, hiszen a neoklasszikus közgazdaságtan – tiszta elméletként – nem mutatott érdeklődést a konkrét társadalmi-gazdasági jelenségek iránt. A neoklasszikus közgazdaságtan tisztán technikai tudományterület. Ennek felismerése szükséges ahhoz, hogy sem erkölcsi elveket (vö. pl. Barr 2009), sem pedig a *konkrét* valóság megismerését, illetve e valóság megismerésének helytelen stratégiáját ne kérjük rajta számon.

Az ideáltipikus fogalmakkal operáló modellek fogalmai mögött álló feltételezések nem lehetnek önkényesek. Az idealizálás valami *létezőnek* a kiemelése. Eme ideális fogalmakhoz a valóságból való elvonatkoztatás (absztrakció) révén jutunk el úgy, hogy a figyelmünk szempontjából nem elsődleges jellegzetességektől eltekintünk. Tudjuk, hogy ezek a pillanatnyilag nem releváns körülmények valószínűleg befolyást gyakorolnak az idealizálni kívánt fogalom *valós* manifesztációinak működésére, ám ebben az esetben az a célunk, hogy e létező viselkedésének figyelmünk szempontjából pillanatnyilag *egyetlen* releváns aspektusát a maga tisztaságában megragadjuk. Minden egyéb, e központinak választott funkció melletti szerep és működési effektus úgy tekinthető, mint amelyek eltávolítják a valós működést attól, hogy abban az *érdeklődésünk szempontjából* központi funkció kizárólagosan megvalósulhasson. Mivel a valós és végtelenül komplex működés számtalan tényező együttes befolyásának eredménye, természetesnek tűnik, hogy az idealizált fogalom képe távol fog esni azoktól a valós egyedektől, amelyek működéséből eme ideális fogalmat elvonatkoztattuk. A homo oeconomicus *a maga tiszta formájában* nem található meg a valóságban, hiszen e fogalom mindössze azt mutatja meg, hogy miként működne az ember, ha életének egyetlen funkciója a racionális gazdasági döntések alapján álló haszonmaximalizálás lenne. Ám ha e fogalom távol is esik az idealizálás alapját jelentő egyedek (a hús-vér emberek) képétől (vagyis attól, amilyennek általában az embert elgondoljuk), a homo oeconomicus fogalma mögött álló feltételezések nem önkényesek. Éppen ellenkezőleg, a valós viszonyok által megzavart jegyek e valós viszonyoktól megtisztított határfogalmával van dolgunk – éppen úgy, ahogyan a geometriai pont is a valóságban rajzolható pontok határfogalma lesz, ha figyelembe vesszük azt a zavaró mellékkörülményt, hogy valós viszonyok között nem tudunk geometriai tisztaságú pontot rajzolni. A valóságos pontok csak többé-kevésbé *megközelíteni* tudják a geometriai értelemben vett pontot. Azt kell mondanunk, hogy az idealizált fogalmak természetükből adódóan nem is lehetnek önkényesek, hiszen az idealizálás során semmit sem adunk hozzá az elvonatkoztatás alapját jelentő kategóriához (a homo oeconomicus esetében például az általában vett ember képéhez), hanem éppen ellenkezőleg, a valós viszonyok között sajátjának tekintett, ám *a vizsgálat szempontjából nem releváns* jegyeiktől fosztjuk meg. Vagyis a homo oeconomicus megalkotásakor semmi olyat nem feltételezünk az emberről, amelyre az ne lenne képes, ha egyéb, az idealizálás során lehántott jegyek és körülmények ezt ne akadályoznák meg egy idealizálás előtti állapotban. Megfordítva pedig azt mondhatjuk tehát, hogy ha egy fogalomban olyan jegyek is jelen vannak, amelyek az elvonatkoztatás alapjául szolgáló valós kategória nem immanens velejárói, akkor nem ideális (nem idealizálás révén létrejött) fogalommal állunk szemben.¹² E fogalmak (legalábbis részben) önkényes feltételezéseken alapulnak. A nem meglévő jegyek hangsúlyozása azonban nem idealizálás, hanem önkényes alkímia eredménye. A valóságnak (sic!) való ellentmondás egyedül itt jelentkezik. Az ideáltipikus fogalmak *természetükből adódóan* nem valóságosak,

12 Visszaulva röviden a kardinális hasznosságelmélet felől végrehajtott kritikára: az emberek képesek tőszámokat rendelni az egyes fogyasztói kosarakhoz hasznosságuk függvényében, legfeljebb nem feltétlenül csinálják (mert mondjuk fárasztó, vagy unalmas). A csökkenő határhaszon törvénye viszont egészen jól megmagyarázható az erre alapozott absztrakció révén – a kardinális hasznosságelmélet tehát mindössze egy absztrakción alapuló modell.

bár természetesen nem is irreálisak, vagyis nem állnak szemben, illetve ellentmondásban a valósággal (e viszony tömör leírására a „morális-immorális-amorális” trichotómiával analóg jelzőkre lenne szükség, ugyanis a „reális-irreális” szembeállítás itt nem elegendő: az ideáltipikus fogalmak a maguk tisztaságában *nem* reálisak, hiszen a valóságból való absztrahálás eredményei, ám *nem* is irreálisak, hiszen az idealizálás során valós jegyek kiemelésére törekszünk – az ideális fogalmak mindössze nem jelennek meg tiszta formájukban a valóságban, ám ez nem a valóságnak való ellentmondás következménye). S ugyanígy igaz az is, hogy az így nyert viselkedési törvények messze eshetnek a valóságtól, hiszen *a legáltalánosabb törvények vannak legtávolabb a valóságtól, a valóság teljességétől*. Ahhoz, hogy egy törvény átfogja azt, ami a lehető legtöbb jelenségben közös, ahhoz végtelenül elvontnak, tehát tartalmában szegényesnek kell lennie [Weber 1998: 37]. Minél több viselkedésformát vezetünk vissza egy általános törvényre, az egyes viselkedésformákat, azok konkrét megvalósulásait ez egyre kevésbé fogja tudni megmagyarázni (s ezzel együtt maga a törvény is annál általánosabb lesz, minél többféle viselkedést vezethetünk vissza rá) – hiszen minél különbözőbbek e viselkedések, annál kevésbé hasonlítanak egymásra, s annál kevesebb bennük a hasonlóság, amelyet egyébként éppen a mögöttes törvény jelent. Ezzel összefüggésben tanulságosak például azok a törekvések, amelyek a csökkenő határhaszon elvét – és az ezt algebrailag kifejező határértékszámítási módszertant – az öngyilkosságra, a szexuális szokásokra, az előítéletekre, vagy az alkoholizmusra és egyéb deviáns magatartásra (esetleg a fogmosásra) igyekeznek kiterjeszteni, azt állítva például, hogy a racionális szív- és vesebetegeknek szükségszerűen alkoholistává kell válniuk, hiszen egyébként nem azonos mértékben elhasználódott szervekkel költöznének át a túlvilágra [összefoglalásként ld. Becker 1993; Cserne 2000]. Sem az idealizálás révén nyert fogalmak (és axiómák), sem az ezekből levezetett (illetve posztulált) törvények *megtapasztalható* realitása (valósághoz való közelsége) nem kérhető tehát számon a neoklasszikus közgazdaságtantól. Egyedül az önkényesség szempontja lehet releváns: ideális fogalmainknak *absztrahálási* aktus eredményeként kell létrejönniük (ahogyan ezt a neoklasszikus közgazdaságtan, vagy Weber módszertana alapján a korábbiakban már láttuk).

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A modern tudományok válságát Husserl felfogásában az okozta, hogy az életvilágot – azt a világot, amelyben közvetlenül élünk – átmatematizálva e tudományok azt állították, hogy az általuk kialakított ideális konstrukciók azonosak a valósággal [Mezei 1998: 283–285]. Eddig amellettt érveltünk, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan nem törekedett e szemléleti csúsztatás keresztülvitelére. Bár módszertana hasonult Galilei vétkes fizikájához, s maga is osztozott a mechanisztikus világképbe vetett hitben, a korai szerzők szövegei alapján látnunk kell, hogy esetükben a közvetlenül megélt valóság és a tudományos elemzés tárgyát jelentő absztrakt világ felcserélése nem történt meg. A szövegek szerint a korai neoklasszikusok tudatosan absztrakt, a valósággal nem egyező környezet és elemek feltételezése mellett folytatták vizsgálataikat. Úgy tűnhet, mintha a neoklasszikus közgazdaságtan hagyományaira épülő mainstream elmélet mentes lenne a modern tudományok vétkétől.

A közvetlenül megélt valóság és az idealisztikus-utópisztikus modellkörnyezetek elkülönítése még a neoklasszikus hagyományból kinövő ortodox monetarista közgazdaságtan esetében is adott volt. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az ortodox monetarista közgazdászok hangsúlyozták, hogy modelljeik és elméleteik *nem* a közvetlenül megélt valóság teljes (realisztikus) leírását nyújtják. Nem is lehetett ez másként, hiszen Milton Friedman a mainstream közgazdaságtan metodológiai közelítésmódját tisztázó tanulmányában [Friedman 1986: 17–50] a modelleket megalapozó feltételezések és az elemzett valóság közti viszony esetlegessége mellett érvelt. Más szavakkal: ha egy elmélet által szolgáltatott előrejelzések és a később megfigyelt jelenségek kellően közel esnek egymáshoz, akkor modellünk a predikciók szempontjából megfelelően teljesít, s – eszerint – nem is lehet más az elméletek megítélésének mércéje.¹³ A feltevések realitása, e realitás számonkérése, ahogy láttuk, valóban nem megfelelő alap a mainstream közgazdaságtan ellenében kifejtett kritikához (abban az értelemben nem, hogy e közgazdasági modelleket nem kritizálhatjuk azért, ha feltevéseik a maguk tiszta formájában nem jelennek meg a közvetlenül megélt valóságban – ebben a vonatkozásban az *absztrakciók helyessége* rendelkezik kitüntetett jelentőséggel). Az, hogy az ideáltipikus fogalmak valóban távol eshetnek a valóságtól (értsd: tiszta formájukban nem jelennek meg a valóságban), kétségtelen. Ha így mérjük, a tiszta geometria is nem valóságos feltevéseken nyugszik, s ekként kritikának lenne helye vele szemben. Különbséget kell azonban tenni a valóságban *nem érvényesülő* és *nem meglévő* jegyek között. A (például pillanatnyilag) nem érvényesülő (de valójában meglévő) tulajdonságok érvényesíthetők, ha elvonatkoztatunk azoktól az egyéb körülményektől, amelyek az érvényesülés akadályát jelentik. Ahogy láttuk, ez az idealizálás módszere. A mainstream közgazdaságtan módszertanával szembeni kritika tehát részben szemantikai alapokon áll, mivel Friedman e fenti megkülönböztetésről nem vesz tudomást, s az „irrealitás” címkéje alatt fogja össze az ideáltipikus (egyébként hangsúlyosan nem irreális alapokon álló) és az önkényes fogalomalkotási módszereket is. E distinkció nélkül az irrealitás hangsúlyozása él nélküli kritika az ideáltipikus fogalmakkal operáló tudományokkal és elméleti modellekkel szemben. Az ideáltipikus fogalmak *természetükből adódóan* távol esnek a valóságtól, mégsem önkényesek, ám Friedman ezen utóbbi lehetőséget sem zárta ki az axiómarendszerek felépítésének lehetséges módszerei közül.

A mainstream közgazdaságtan két ponton azonban mégsem tudta magát távol tartani a husserli kritika által felvetett válságjelenségektől. Egy ideális fogalomnak nincs erkölcsi tartalma. Egy geometriai értelemben vett pont, egy euklideszi sík nem lehet *jó*, és nem lehet *rossz*. Ugyanígy, a torzítatlan várákozások kialakítására képes gazdasági szereplő ideája sem rossz, és nem is jó *erkölcsi* értelemben. Az ideális fogalmak használata a neoklasszikus közgazdászok számára nem jelentett többet, mint olyan, a valóság felett álló képzetek kialakítását, amelyekről tudták, hogy a valóságban működő aktorok csak többé-kevésbé közelítik meg őket. Mindez elfogadható tudományos álláspont, hiszen a valóságnak az ideális fogalmakkal való összevetése segíthet például annak megértésében, hogy a tényleges folyamatok hogyan és miért

13 Habár a neoklasszikus szintézis maga sem volt egységes ezen elv helyességét és elfogadását illetően [vö. Samuelson 1963], mégis ez tekinthető a főáramú elmélet metodológiai fundamentumának [vö. Weeks 1998: 134].

térnek el az ideális szereplők által működtetett ideális folyamatoktól. Az ideális fogalmak (de csakis azok) használata nem jelenthet okot a mainstream közgazdaságtannal szembeni kritikára, még akkor sem, ha ezen ideális fogalmak végtelenül messze esnek a valóságban való tiszta manifesztálódástól. Még akkor sem tehát, ha tudjuk, hogy a mainstream közgazdaságtan egyik-másik ideális fogalma a maga tisztaságában soha nem fog feltűnni a valóságban. A tiszta geometria ideális fogalmai nem kevésbé állnak távol a valóságtól. Soha senki sem fog látni valóságos geometriai pontot, euklideszi síkot, vagy a végtelenbe futó egyeneseket. Ha az ezekhez hasonló ideális fogalmak használatát rónánk fel a mainstream közgazdaságtannak, akkor a matematika és a geometria tudományosságát is meg kellene kérdőjeleznünk egyben. Probléma akkor jelentkezik, ha (1) ezen ideális fogalmaknak erkölcsi jelentést (kellést) tulajdonítunk. Ez a hiba róható fel az ortodox monetarizmusnak [pl. Friedman 1996]; az életvilág és a matematizált tudományos-elméleti közeg összemosásának hibáját kerülő úton (a kellés irányából) azonban már a neoklasszikus közgazdaságtan is elkövette, hiszen a tökéletes verseny, illetve az atomisztikus és mindentudó gazdasági szereplők feltételezése mellett a tiszta elméletben levezetett piaci hatékonyság valóságos elérésére szólított fel.¹⁴ Vagy pedig ha (2), a husserli válság közvetlen megvalósulásaként, összekeverjük őket a valósággal, mint ahogyan ez az újklasszikus makroökonómia esetében is történt. Ha axiómáink részben, vagy egészében nem idealizálás eredményeként jöttek létre, akkor az ezek alapján levont következtetések elérendő célként való láttatása valójában persze teljesen értelmetlen (Friedman módszertani elvei szerint például nem lenne szükséges, hogy a geocentrikus modellt a heliocentrikussal cseréljük fel, hiszen az elemzendő folyamatot – a Nap keleten felkél és nyugaton lenyugszik – a geocentrikus modell ugyanolyan pontosan előrejelzi). Ha a tiszta gazdaságtan célja olyan hipotetikus kimenetek generálása, amellyel a valós viszonyok összevethetők, s az esetleges eltérések tudományos (közgazdasági-szociológiai-intézményi) elemzés tárgyává tehetők, egy nem absztrahálás révén nyert axiómarendszerre alapozott elmélet és a valóságos viszonyok összevetése nem jelent tudományos problémát, hiszen az eltérés okai *magában az elméletben* keresendők. Fogalmaink ekkor nem a valóságban megfigyelhető elemek, folyamatok, struktúrák és viszonyok határfogalmai. A valós viszonyokra ekkor nem tekinthetünk úgy, mint amelyek megzavarják ideáltipikus fogalmainkból levont következtetéseink bekövetkezését. Az elmélet és a valóság közti minden egyezés (és eltérés) pusztán esetleges jellegű lesz, hiszen ha axiómáink (részben vagy egészében) nem tartalmaznak olyat, ami a valóságban működő elemek és folyamatok (nem teljes tisztaságában érvényesülő) sajátosságának tekinthető, akkor az ezekből levezetett kimenetek (törvények) sem lehetnek a valóságos viszonyok határesetei. Az ortodox monetarizmus feltevéseinek esetlegessége miatt nem is igen volt alkalmas a valóság akár realiztikus, akár absztrakción alapuló leírására. Ezeken az alapokon persze adekvát gazdaságpolitikai ajánlások sem születhetnek. Az ortodox monetarizmus nem is jutott messzebb a szabad verseny előnyeinek pusztá ismételtetésénél (a konstans

14 Walras értelmezésében, az imént idézett szövegrész folytatásaként: „Mostantól fogva a szabad verseny alapelv vagy gyakorlati jelentőségű szabály, tehát nincs más dolgunk, mint alkalmazását kiterjeszteni a mezőgazdaságra, az iparra és a kereskedelemre. A tiszta tudományban kapott következtetések így elvezetnek minket az alkalmazott tudomány határához.” [Walras 2000: 262]

pénzbővülés Friedman által javasolt szabálya ennek kiváló példája – Friedman [1960]; az újklasszikus makroökonómia már nem volt következetes e szabály ajánlásában – vö. Sargent – Wallace [1974]).

A valós viszonyok és az absztrakt elmélet közvetlen összemosásából adódó módszertani vétség az újklasszikus makroökonómia esetében jelentkezett, hiszen a továbbra is axiomatikus-deduktív séma szerint rendeződő elmélet az előfeltételezett makrogazdasági egyensúly, vagy a szakszervezetek képében újraélesztett walrasi árverező axiómáira alapozott megállapításairól már azt állította, hogy mindez maga a valóság [Weeks 1998: 150–151]. *A mainstream közgazdaságtan valósághoz való viszonya tehát sajátos átrendeződésen ment át.* Míg a neoklasszikus közgazdaságtan tudatosan élt a megélt valóság és az idealisztikus-utópisztikus elmélet és modellek elkülönítésével (s az összemosás itt csak a kellés kimondásán keresztül történt meg), addig az ortodox monetarizmus esetében ez a viszony esetlegessé vált (az imént említett kellés hangsúlyozása mellett), végül az újklasszikus makroökonómia végleg felszámolta a határvonalat. A főáramú közgazdaságtan tehát ennek bekövetkezéséig sem volt mentes a Husserl által leírt válságtól. A mainstream elmélet az újklasszikus fordulatig jobbra nem azt állította, hogy a megélt valóság megfelel utópisztikus modelljeinek. Ám e megfelelés *kellésének* (s ami ebből következik: *lehetőségének*) felleltésével határozottan élt: a neoklasszikus és az ortodox monetarista közgazdaságtan következetesen érvelt eredményeik normatív jellege mellett. (Az persze nem kevésbé izgalmas kérdés, hogy az atomisztikus szereplők utópisztikus viszonyok közti viselkedése alapján levont következtetések hogyan lennének valóságos körülmények között is megvalósíthatók. Az elemzési eredmények alapvetően kell megváltozzanak, ha a homo oeconomicust társadalmi lényként értelmezzük, s a két, egymást kizáró feltételezést nem tarthatjuk fenn egy időben. Ha az elméleti rendszer egyik tartópillérét, a gazdasági szereplők atomisztikus jellegét leíró axiómát megváltoztatjuk, szükségszerűen más eredményekhez kell jutnunk.) A gazdasági-társadalmi realitást jelentő monopóliumok és oligopóliumok [Galbraith 1970] viselkedésének elemzésével a neoklasszikus közgazdaságtan határozottan érvelt a tökéletes verseny megteremtésének szükségessége mellett. A valós viszonyokat alakítva azokat újra és újra absztrakt következtetések eredményeivel kívánták felcserélni, s hatékonysági kritériumokra hivatkozva ideális fogalmaik reális kialakítására szólítottak fel [vö. pl. Walras 2000: 244. oldal, lábjegyzet, és különösen 262. és 267. oldal]. Ezzel és ennyiben tehát a mainstream közgazdaságtan is osztozott az európai tudományok husserli válságában.

5. ÖSSZEGZÉS – A KRITIKA IRÁNYAI

A kritika lehetséges útjának megválasztása alapvetően attól függ, mutatunk-e szándékot a mainstream közgazdasági elmélet megmentésére (vagy legalábbis mentegetésére). Amellett érveltünk, hogy a mainstream közgazdaságtan evolúciója során a valósághoz való viszony sajátos átrendeződésen ment át, amelyben az életvilág (a közvetlenül megélt valóság) és a matematikai modellek egymásba való teljes és közvetlen átcusztatása csak viszonylag kései fejleményként következett be, ám mindvégig jelen volt a két szféra összemosásának sajátos, kellően alapuló szándéka. A main-

stream elméletben így jelentkezett a husserli tudományos válság. A kritika kettős lehet. Először is, mivel a mainstream elmélet axiomatikus-deduktív módon szervezte meg magát, a kritikai vizsgálatok irányulhatnak (1) az axiómák helyességére (vagyis kritikai elemzés irányulhat annak vizsgálatára, hogy vajon az elméletben alkalmazott axiómák valóban idealizálás-absztrahálás eredményeként jöttek-e létre), illetve (2) az axiómákra alapozott rendszer logikai rendjének vizsgálatára. A közgazdasági elméletre ekkor olyan rendszerként tekintünk, amely axiómáit idealizálás révén a valós viszonyok alapjáról kiindulva nyeri, ám amely következtetéseit egy zárt, az életvilághoz közvetlenül nem, csak absztrakción keresztül kapcsolódó rendszerben vezeti le tisztán logikai eszközök alkalmazásával (az persze továbbra is igaz marad, hogy ez az elmélet is végső soron a valóság leírását célozza, az absztrakció eszközének alkalmazásán keresztül). Másodszor: ellenőrizhetjük, (3) hogy az elmélet – ha voltak ilyen szándékai – sikeresnek bizonyult-e a valóság realisztikus leírásában. Egy tiszta elmélet nem lehet közvetlenül releváns a valós életproblémák szempontjából. Az újklasszikus makroökonómiát persze ezt elfogadva is kritizálhatjuk, hiszen ők a valóság realisztikus leírására tettek ígéretet. Ekkor természetesen egy tiszta elméletet nem tiszta elméletként, vagyis nem képességeinek megfelelően kezelünk – bár erre az iskola ambíciói miatt minden jogunk megvan. Konkrét és sikeres gazdaságpolitikai ajánlások megfogalmazását tehát a mainstream közgazdaságon belül csak az újklasszikusoktól kérhetünk számon. A sikertelenség megítélése pedig (jóllehet gazdaságtörténeti példák felsorolása nem a cikk feladata) legalábbis visszás, ha figyelembe vesszük az újklasszikusokból kinövő kínálati közgazdaságtan ajánlásainak [pl. Lucas 1990; Feldstein 1986: 26] közhellyé válását [pl. Hall-Taylor 2003: 117–121].

Harmadrészt pedig, kritikánk (4) követheti a husserli tematikát; figyelmünk ekkor a matematizált-utópisztikus közeg és az életvilág viszonyára irányul. Mivel az újklasszikus fordulat előtt a mainstream elméletalkotás valóságra való vonatkoztatása két lépésben történt (vagyis először egy tudatosan tiszta elméletként kialakított rendszer valóságos alkalmazásának szándékáról volt szó, s nem a tiszta elméletről vélték és állították azt, hogy a valós viszonyok reális, nem pedig absztrakt leírását nyújtja – nem számítva persze az ortodox monetarizmust a valóságos viszonyokhoz való esetleges viszonya miatt), az első lépésben létrehozott logikai-elméleti rendszer önmagában is vizsgálható. Lehetőségünk van tehát arra, hogy a mainstream elméletet *tiszta tudományként*, tiszta logikai rendszerként elemezzük. Ha nem élünk ezzel a lehetőséggel, végső soron ugyanazt a módszertani hibát követjük el, amely a mainstream közgazdasági elmélet sajátja. A kritika ekkor tehát nem alapulhat az elmélet és a valóságos viszonyok, a megélt valóság összevetésén, hiszen a főáramú közgazdaságtan jobbára nem a valós viszonyok realisztikus leírására törekedett (kivételt csakis az újklasszikus makroökonómia rendszere képez a valóság leírásának kifejezett célja miatt). Nem meglepő tehát, hogy a mainstream elvei alapján nem szervezhetők meg az egyes nemzetgazdaságok gazdaságpolitikái, hiszen az ajánlások egy ideális-absztrakt közeg feltételezése mellett kerültek megfogalmazásra. Az elmélet útmutatása éppen az volt, hogy tegyük olyanná a világot, mint az ő modelljeik mesterséges közege, s ha sikerrel járunk, útmutatásaik alapján máris rendelkezésre áll a sikeres gazdaságpolitika is. Szó sincs tehát arról, hogy a mainstream közgazdaságtant nem illethetjük kritikával – korántsem mindegy azonban, hogy e kritika mit vesz célba. Az önkényes és hibás (vagyis nem absztrakción alapuló) feltevések, vagy a logikai rend

zavarai hangsúlyosan olyan elemek, amelyek esetében a kritika releváns lehet. Az önhitt újklasszikus fordulat ellenére (és amellett) a főáramú közgazdaságtan azonban mindvégig tiszta tudomány maradt, s a kritikának ezt mindig szem előtt *kell* tartania. E tisztaság, s annak minden következménye kívül kell álljon a kritikai vizsgálatok hatókörén. A megélt valósággal való összevetés, vagy a gyakorlati gazdaságpolitika stratégiáinak számonkérése csakis az újklasszikus makroökonómia esetében lehet értelmes.

Mostanra egyértelművé válhatott a mainstream közgazdasági elmélet hatóköréről vallott felfogásunk lényege. A neoklasszikus közgazdaságtan, illetve az erre épülő főáramú elmélet Friedman módszertani kisiklása ellenére mindvégig tiszta elmélet maradt, s mint ilyen, jellemzően meg sem próbálta a valóság realisztikus leírását nyújtani. Tiszta elméletként olyan alapvázat ad az elemző kezébe, amelynek hipotetikus kimeneteleitől a megtapasztalható folyamatok eltérést fognak mutatni, s a további elemzések célja ezen eltérések okainak és determinánsainak meghatározása lehet. Az empirikus megfigyelésekből induktív módon felépülő kísérleti és viselkedés-közgazdaságtan eredményei például nem is értelmezhetők a szintézismodellek mögöttes axiómáinak cáfolataként. A neoklasszikus közgazdaságtan olyan eredményeket generál, amelyek megmutatják, hogyan viselkedne az ember, ha kizárólag a formális racionalitás szabályait követő döntőgép lenne – a kísérleti eredmények viszont leírják, milyenek vagyunk valójában. A két elmélet eredményei tökéletesen *kiegészítik* egymást. Kivételt csak az újklasszikus makroökonómia képez: habár a neoklasszikus szintézis ezen fejezete ugyanúgy axiomatikus-deduktív úton szervezte meg önmagát, mint a megelőző szakaszok, a cél itt már a valóság *realisztikus* leírása volt – s valóban, a kísérleti és viselkedés-közgazdaságtan eredményei a racionális várakozások elméletének már hatásos cáfolatát adják. Az újklasszikus makroökonómia túlzott ambícióit nyugodtan nevezhetjük sajátos önértékelési problémának. Külön kérdésként jelentkezik a gazdaságpolitikai sikeresség megítélése. A neoklasszikus és mainstream közgazdaságtannak az előzőhöz hasonló önértékelési problémájaként a kellésen keresztül alakult ki a tiszta elmélet eredményeinek normatív jellege. Ha ezt hibának értékeljük, s aligha tehetünk másként, ugyanezt a szemléleti hibát követnénk el a főáramú elmélet gazdaságpolitikai sikertelenségének hangoztatása kor is. S habár az újklasszikus makroökonómia tiszta elméletként aligha vállalkozhatott volna a valóság realisztikus leírására, esetükben gazdaságpolitikai sikertelenségről beszélni – figyelembe véve a kínálati közgazdaságtan ajánlásainak közhellyé válását – elhamarkodottság lenne.

Természetesen a mainstream közgazdaságtani elmélet tiszta tudományként való vizsgálatával a főáramú közgazdaságtant legfeljebb csak negatív értelemben szabadíthatjuk fel a husserli válság terhe alól. Így mindössze arra tehetünk kísérletet, hogy az elméleti közeg és az életvilág elkülönült szféra maradjon. A pozitív megoldás azonban azt feltételeznél, hogy a transzcendentális fenomenológia elveinek megfelelően meghatározzuk azt a módot és módszert, ahogyan a közgazdaságtani elméletnek az életvilág, vagyis a közvetlenül megélt tapasztalás totalitása alapján következtetéseit meg kell fogalmaznia.

IRODALOM

- Arisztotelész [2010]: *Fizika*, 4. könyv. (kézirat; fordította: Bognár László; megjelenés alatt).
- Barr, Nicholas [2009]: *A jóléti állam gazdaságtana*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Becker, Gary S. [1993]: „Nobel Lecture – The Economic Way of Looking at Behavior” *The Journal of Political Economy* 101(3): 385–409.
- Begg, David K. H. [1982]: *The Rational Expectations Revolution in Macroeconomics – Theories And Evidence*. Oxford: Philip Allan.
- Beyer, Christian [2007]: „Edmund Husserl”. In: Zalta, Edward N. (szerk.) (2009): *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/husserl/> Lekérdezve: 2009. 11. 18.
- Biemel, Walter [1935]: „I. melléklet, a 9. §-hoz”. In: Husserl, Edmund (1998b): *Az európai tudományok válsága II*. Budapest: Atlantisz.
- Boros Gábor (szerk.) [2007]: *Filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bréda Ferenc [1983]: „Egy világrendszer keletkezéséről – Adalékok Galilei Dialogójához”. In: Galilei (1632/1983): *Párbeszéd a két legnagyobb világrendszerről, a ptolemaiosziról és a kopernikusziról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Calvino, Italo [1964]: „A nemlétező lovag”. In: Calvino, Italo: *Eleink*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Colander, David–Holt, Richard P. F.–Rosser, Barkley Jr. [2004]: „The Changing Face of Mainstream Economics” *The Long Term View* 7(1): 31–42.
- Coxeter, H.S.M. [1973]: *A geometriák alapjai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Csaba László [2009]: „A szovjetológiától az új intézményi közgazdaságtanig – töprengések két évtized távlatából” *Közgazdasági Szemle* 56(9): 749–768.
- Cserne Péter [2000]: „Gary Stanley Becker, a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa” *Szociológiai Szemle* 10(1): 113–127.
- Dehaene, Stanislas [2003]: „The Neural Basis of the Weber–Fechner Law – A Logarithmic Mental Number Line” *Trends in Cognitive Sciences* 7(4): 145–147.
- Dequech, David [2007]: „Neoclassical, Mainstream, Orthodox, and Heterodox Economics” *Journal of Post Keynesian Economics* 30(2): 279–302.
- Descartes, René [1637/1992]: *Értekezés a módszerről*. Budapest: Ikon.
- Durkheim, Émile [2003]: *Az öngyilkosság – Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Feldstein, Martin [1986]: „Supply Side Economics – Old Truths and New Claims” *The American Economic Review* 76(2): 26–30.
- Fink, Eugen [1936]: „III. melléklet, a 9A. §-hoz [A geometria eredetének mint intencionalitástörténeti problémának a kérdése]”. In: Husserl, Edmund (1998b): *Az európai tudományok válsága II*. Budapest: Atlantisz.
- Friedman, Milton [1957]: *A Theory of the Consumption Function*. Princeton: Princeton University Press.
- Friedman, Milton [1960]: *A Program for Monetary Stability*. New York: Fordham University Press.
- Friedman, Milton [1977]: „Nobel Lecture – Inflation and Unemployment” *The Journal of Political Economy* 85(3): 451–472.

- Friedman, Milton [1966]: „Interest Rates and the Demand for Money”. In: Friedman, Milton (1970): *The Optimum Quantity of Money and Other Essays*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Friedman, Milton [1986]: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Friedman, Milton [1996]: *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Galbács Péter [2008]: „A racionális várakozások elméletének fogalmi inkonzisztenciájáról” *Competitio* 7(1): 103–125.
- Galbács Péter [2009]: „A strukturális egyenleg becslése az OECD módszertana alapján” *Pénzügyi Szemle* 54(4): 529–544.
- Galbraith, John Kenneth [1970]: *Az új ipari állam*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Galilei [1632/1983]: *Párbeszéd a két legnagyobb világrendszeréről, a ptolemaiosziról és a kopernikusziról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Hahn, Frank [1984]: *Equilibrium and Macroeconomics*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hall, Robert E.–Taylor, John B. [2003]: *Makroökonómia – Elmélet, gyakorlat, gazdaságpolitika*. Budapest: KJK-Kerszöv.
- Hecht, Selig [1924]: „The Visual Discrimination of Intensity and the Weber–Fechner Law” *The Journal of General Physiology* 7(2): 235–267.
- Heller Farkas [1927]: „Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?” In: Heller Farkas [2006]: *Etikai tudomány-e a közgazdaságtan?* Budapest: Aula Kiadó.
- Hobbes, Thomas [1640/1999]: *The Elements of Law, Natural and Politic*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Hoover, Kevin D. [1990]: *The New Classical Macroeconomics – A Sceptical Inquiry*. Oxford: Blackwell.
- Husserl, Edmund [1993]: *A filozófia mint szigorú tudomány*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Husserl, Edmund [1998a-b]: *Az európai tudományok válsága I–II*. Budapest: Atlantisz.
- Ingarden, Roman [1977]: *Az irodalmi műalkotás*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Iser, Wolfgang [2001]: *A fiktív és az imaginárius*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Jesseph, Douglas M. [2004]: „Galileo, Hobbes, and the Book of Nature” *Perspectives on Science* 12(2): 191–211.
- Jevons, William Stanley [1888/2000]: „A politikai gazdaságtan elmélete”. In: Bekker Zsuzsa (szerk.) [2000]: *Alapművek, alapirányzatok I*. Budapest: Aula Kiadó.
- Keynes, John Maynard [1965]: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kopányi Mihály [2000]: *Mikroökonómia*. Budapest: KJK-KERSZÖV.
- Kovács Zoltán [2004]: *Geometria – Az euklideszi geometria metrikus megalapozása*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Krugman, Paul R. [2000]: *Rethinking International Trade*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kuhn, Thomas S. [2002]: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- KVA [2002]: *Foundations of Behavioral and Experimental Economics – Daniel Kahneman and Vernon Smith*. Stockholm: The Royal Swedish Academy of Sciences.

- Lehmann, Herman [1971]: *Határhaszonelmélet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Lucas, Robert E. [1972]: „Expectations and the Neutrality of Money” *Journal of Economic Theory* 4(2): 103–124.
- Lucas, Robert E. [1973]: „Some International Evidence on Output-Inflation Tradeoffs” *The American Economic Review* 63(3): 326–334.
- Lucas, Robert E. [1990]: „Supply-side Economics – An Analytical Review” *Oxford Economic Papers* 42(2): 293–316.
- Maróth Miklós [2002]: *A görög filozófia története*. Piliscsaba: PPKE BTK.
- Marshall, Alfred [1890/2000]: „A közgazdaságtan alapelvei”. In: Bekker Zsuzsa (szerk.) [2000]: *Alapművek, alapirányzatok I*. Budapest: Aula Kiadó.
- Mátyás Antal [1969]: *Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Menger, Carl [1871/2000]: „A nemzetgazdaságtan alapvonalai”. In: Bekker Zsuzsa (szerk.) [2000]: *Alapművek, alapirányzatok I*. Budapest: Aula Kiadó.
- Mérő László [2004]: *Az élő pénz – A gazdasági vállalkozások eredete és az evolúció logikája*. Budapest: Tericum.
- Mezei Balázs [1993]: „Egy csapásra – Husserl, Scheler, Brentano és a filozófia kezdete” *Magyar Filozófiai Szemle* 37(5–6): 871–889.
- Mezei Balázs [1998]: „A tiszta ész krízise – Edmund Husserl kései munkájáról. Utószó”. In: Husserl, Edmund [1998b]: *Az európai tudományok válsága II*. Budapest: Atlantisz.
- Molnár Attila Károly [1999]: *Max Weber*. Miskolc: Novissima Kiadó.
- Nagy András [2006]: *Kardinális vagy ordinális hasznosság?* Előadás a Budapesti Gazdasági Főiskola tudományos konferenciáján. Budapest, 2006. november 5.
- Newton, Isaac [1587/2003]: *Válogatott írásai*. Budapest: Typotex.
- Pivčević, Edo [1970]: *Husserl and Phenomenology*. London: Hutchinson University Library.
- Ross, Sir David [2001]: *Arisztotelész*. Budapest: Osiris.
- Samuelson, Paul A. [1963]: „A metodológia problémái – vita”. In: Bekker Zsuzsa [2000]: *Alapművek, alapirányzatok I*. Budapest: Aula Kiadó.
- Samuelson, Paul A.–Nordhaus, William D. [2008]: *Közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sargent, Thomas J.–Wallace, Neil [1974]: *Rational Expectations and the Theory of Economic Policy*. Minnesota: The University of Minnesota.
- Sargent, Thomas J.–Wallace, Neil [1975]: „Rational” Expectations, the Optimal Monetary Instrument, and the Optimal Money Supply Rule” *Journal of Political Economy* 83(2): 241–254.
- Shaw, G. K. [1984]: *Rational Expectations – An Elementary Exposition*. Brighton: Harvester Press.
- Smith, David Woodruff [2008]: „Phenomenology”. In: Zalta, Edward N. (szerk.) [2009]: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/phenomenology/> Lekérdezve: 2009. 12. 25.
- Smith, Vernon L. [2002]: „Constructivist and Ecological Rationality in Economics – Prize Lecture” *The American Economic Review* 93(3): 465–508.
- Szegedi Péter [2003]: „Előszó Newton természetfilozófiai írásaihoz”. In: Newton, Isaac [1587/2003]: *Válogatott írásai*. Budapest: Typotex.

- Tondl, Gabriele [2001]: *Convergence after Divergence? Regional Growth in Europe*. Wien – New York: Springer.
- Tuck, Richard [1993]: *Hobbes*. Budapest: Atlantisz.
- Tversky, Amos–Kahneman, Daniel [1974]: „Judgment under Uncertainty – Heuristics and Biases” *Science* 185(4157): 1124–1131.
- Tversky, Amos–Kahneman, Daniel [1986]: „Rational Choice and the Framing of Decisions” *Journal of Business* 59(4): 251–278.
- Varian, Hal R. [2001]: *Mikroökonómia középfokon – Egy modern megközelítés*. Budapest: KJK-KERSZÖV.
- Veress József [2007]: *Búcsú a „klasszikus” gazdaságpolitikától*. Előadás a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának konferenciáján. Miskolc – Lillafüred, 2009. október 10.
- Zalai Ernő [2000]: *Matematikai közgazdaságtan – A korszerű mikroökonómiai elemzés klasszikus és neoklasszikus szemléletű modelljei*. Budapest: KJK-KERSZÖV.
- Walras, Léon [1874/2000]: „A tiszta politikai gazdaságtan elemei, avagy a társadalmi gazdagság elmélete”. In: Bekker Zsuzsa (szerk.) (2000): *Alapművek, alapirányzatok I*. Budapest: Aula Kiadó.
- Weber, Max [1998]: *Tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Weeks, John [1998]: *A neoklasszikus közgazdaságtan kritikája*. Budapest: Aula Kiadó.